

РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ (1960–1980-ті рр.): ПРАВОВІ ЗАСАДИ, ВПРОВАДЖЕННЯ, РЕЗУЛЬТАТИ

М. Д. Галів

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

halivm@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

Ключові слова: освітня політика, реформа, вища освіта, ФРН, університети, студенти.

У статті представлено результати аналізу правових, політичних, фінансових засад, результатів і недоліків реформування вищої освіти у ФРН впродовж 1960–1980-х рр. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, авторської об'єктивності, верифікації, системності, а також на загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методи. У результаті дослідження з'ясовано, що німецькі уряди у 1960–1980-х рр. реалізовували реформування вищої освіти ФРН з огляду на потреби економічного розвитку, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, соціально орієнтовану політику. Необхідність реформ обґрунтовували й провідні німецькі інтелектуали, зокрема Георг Піхт, закликаючи подолати «освітню катастрофу». У 1969 р. було внесено зміни до Основного закону ФРН, які дали право федеральній владі впроваджувати рамкові законодавчі правила у сфері вищої освіти. Того ж року створено Федеральне міністерство освіти і досліджень. Саме у цей час започатковано новий тип закладів вищої освіти – університети прикладних наук. Ключовими у реформуванні вищої освіти ФРН стали три нормативно-правові акти: 1) закон про «Розширення та нове будівництво наукових університетів» (1969), який передбачав державне (федеральне і земельне) фінансування будівництва нових та модернізації діючих університетів; 2) закон про сприяння освіті (1971), що встановлював систему грантів для здобуття вищої освіти студентам із незаможних родин; 3) рамковий закон про вищу освіту (1976), який визначав структуру університетів, їх завдання і обов'язки, управління, фінансування тощо. Результатами реформ стало: а) розширення мережі закладів вищої освіти: до середини 1980-х рр. у ФРН було відкрито 38 нових університетів поряд з 27 діючими; б) зростання кількості студентів у ФРН; в) залучення більшості випускників університетів і коледжів на ринок праці, що сприяло економічному піднесенню; г) зростання числа університетських лабораторій і наукових досліджень; г) збільшення кількості молодих учених, викладацького складу. Серед недоліків реформування були: надмірна бюрократизація вищої освіти; значний вплив держави на університети, а отже певне обмеження їхньої автономії; політизація внутрішньоуніверситетського життя; скорочення фінансування університетів та соціальної підтримки студентів у 1980-х рр.

REFORMING HIGHER EDUCATION IN WEST GERMANY (1960–1980s): LEGAL PRINCIPLES, IMPLEMENTATION, RESULTS

M. D. Haliv

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Keywords: educational policy, reform, higher education, Germany, universities, students.

The article presents the results of the analysis of the legal, political, and financial principles, results, and shortcomings of the reforming of higher education in Germany during the 1960s–1980s. The research methodology is based on the principles of scientificity, authorial objectivity, verification, and systematicity,

as well as on general scientific (analysis, synthesis, classification) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. The study found that German governments in the 1960s–1980s implemented reforms of higher education in Germany in light of the needs of economic development, the implementation of scientific and technological progress, and socially oriented policies. The need for reforms was also substantiated by leading German intellectuals, in particular Georg Picht, calling for overcoming the «educational catastrophe». In 1969, amendments were made to the Basic Law of Germany, which gave the federal government the right to introduce framework legislative rules in the field of higher education. In the same year, the Federal Ministry of Education and Research was established. It was at this time that a new type of higher education institution was launched – universities of applied sciences. Three regulatory legal acts were key in the reform of higher education in Germany: 1) the law on the «Expansion and New Construction of Scientific Universities» (1969), which provided for state (federal and state) financing of the construction of new and modernization of existing universities; 2) the law on the promotion of education (1971), which established a system of grants for obtaining higher education for students from poor families; 3) the framework law on higher education (1976), which determined the structure of universities, their tasks and responsibilities, management, financing, etc. The results of the reforms were: a) the expansion of the network of higher education institutions: by the mid-1980s, 38 new universities were opened in Germany along with 27 existing ones; b) an increase in the number of students in Germany; c) the involvement of most university and college graduates in the labor market, which contributed to economic growth; d) an increase in the number of university laboratories and scientific research; e) increase in the number of young scientists, teaching staff. Among the shortcomings of the reform were: excessive bureaucratization of higher education; significant state influence on universities, and therefore a certain limitation of their autonomy; politicization of intra-university life; reduction of university funding and social support for students in the 1980s.

Постановка проблеми. Впродовж 1960–1980-ті рр. у ФРН відбулася серія реформ вищої освіти, які привели до формування масових університетів, реалізації освітніх завдань соціальної держави, справили значний вплив на ринок праці, економічний розвиток, громадсько-політичну та соціальну активність німецького суспільства. Оскільки на сучасному етапі в багатьох країнах, зокрема й Україні, тривають дискусії про безкоштовну освіту, гранти, студентські кредити, роль держави у фінансуванні університетів, то вивчення досвіду ФРН набуває особливої актуальності. Це завдання особливо посилюється перспективами післявоєнної відбудови України, що передбачають посилену увагу до закладів вищої і фахової перед вищої освіти, котрі прямо впливають на формування людського капіталу.

Аналіз останніх досліджень. Розбудова системи вищої освіти Західної Німеччини після Другої світової війни тривалий час привертала увагу німецьких та інших західних дослідників. Серед них відзначимо праці Г. Мушабена¹, К. Олера²,

К. Фюра³, К. Ярауша⁴, Б. Хелм⁵, Г. Тарнера⁶, Б. Пауки⁷, в яких відзначалася демократичність проведених реформ у сфері освіти загалом, підкреслювався їх соціально-орієнтований характер. Більш критично до оцінки трансформацій у сфері вищої освіти ФРН підійшли Е. Гьозтепе-Челебі, Ф. Стальманн та А. Циммер, підкресливши невдачі реформування⁸.

seit 1945. Frankfurt am Main and New York, Campus, 1989. 273 s.

³ Führ, C. The German university: basically healthy or rotten? Reflections on an overdue reorientation of German higher education policy // Phillips D. (Ed). Education in Germany. Tradition and Reform in Historical Context. London and New York: Routledge, 1995. P. 80–91; Führ C. The German Education System since 1945: Outlines and Problems. Bonn, 1997. 335 p.

⁴ Jarausch K. H. (1997). The Humboldt syndrome: West German universities, 1945–1989 // Ash M. G. (Ed.). German Universities Past and Future: Crisis or Renewal? New York: Berghahn Books, 1997. P. 33–49.

⁵ Kehm B. M. Higher Education in Germany. Developments Problems, Future Perspectives. Bucarest: CEPES, 1999. 145 p.

⁶ Turner G. Hochschule zwischen Vorstellung und Wirklichkeit. Zur Geschichte der Hochschulreform im letzten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin: Duncker & Humblot, 2001. 294 s.

⁷ Puaca B. M. Learning Democracy: Education Reform in West Germany, 1945–1965. New York: Berghahn Books, 2009. 236 p.

⁸ Gößepe-Çelebi E., Stallmann F., Zimmer A. Looking back: Higher Education Reform in Germany // German Policy Studies.

¹ Mushaben J. M. Reform in three phases: judicial action and the German Federal Framework Law for Higher Education of 1976 // Higher Education. 1984. Nr. 13. P. 423–438.

² Oehler C. Hochschulentwicklung in der Bundesrepublik Deutschland

О. Енвейлер, Г.-Ю. Фух, М. Дорнер, Е. Петерман зібрали документи щодо освітньої політики у НДР 1945–1990 рр.⁹. Післявоєнну освітню політику у Німеччині та Британії співставив Г. Балді¹⁰. С. Гніліца проаналізував архітектурну розбудову університетів у ФРН з 1960-х рр.¹¹ Дослідники К. Маус¹², Х. А. Велш¹³, Р. Прічард¹⁴, Г. Бук-Бехлер¹⁵ та інші характеризували реформи кінця ХХ – початку ХХІ ст. у сфері вищої освіти ФРН, роблячи певні історичні екскурси та порівняння з реформами 1960–1980-х рр. Соціолог Г. Шомбург досліджував працевлаштованість випускників закладів вищої освіти в Німеччині¹⁶. Серед студій українських вчених відзначимо статтю О. Огієнко, яка окреслила реформування вищої освіти в Німеччині наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.¹⁷. Етапи розвитку німецьких університетів у другій половині ХХ ст. запропонували Г. Олексів та О. Шийка¹⁸. Загальнотеоретичне значення для нашого дослідження мають праці А. Горніцької та П. Маасена¹⁹, М. Квіка²⁰, Д. Мюлера-Бьолінга²¹, М. Галіва та В. Ільницького²².

2002. Vol 2. No 3. P. 1–22.

⁹ Anweiler O., Fuchs H.-J., Dorner M., Petermann E. Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990. Ein historisch-vergleichender Quellenband. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1992. 574 p.

¹⁰ Baldi G. Ideas, Institutions, and the Politics of Schools in Postwar Britain and Germany. Springer International Publishing, 2022. 372 p.

¹¹ Hnilica S. Experiments with Megastuctures and Building Systems. University Building in the Federal Republic of Germany in the 1960s and 1970s // Architectural Histories. 2022. Issue 10(1). Nr. 1. P. 1–34.

¹² Mause K. Transformations of the Educating Leviathan: The Restructuring of German Higher Education in the Noughties (October 1, 2011) // Austausch – German Studies Online Journal. 2011. Vol. 1. No. 2. P. 13–35.

¹³ Welsh H. A. Higher Education Reform in Germany. Advocacy and Discourse // German Politics and Society. 2009. Issue 90. Vol. 27. No. 1. P. 1–23.

¹⁴ Pritchard R. Trends in the Restructuring of German Universities // Comparative Education Review. 2006. Issue 50(1). P. 90–112.

¹⁵ Buck-Bechler G. Hochschule zwischen fremdgesteuertem Veränderungsdruck und selbstgesteuerten Entwicklungstendenzen. Anmerkungen zu einem unerledigten Thema // Beiträge zur Hochschulforschung. 2000. Nr. 1/2. P. 31–45.

¹⁶ Schomburg H. (2000). Higher Education and Graduate Employment in Germany // European Journal of Education. 2000. Issue 35(2). P. 189–200.

¹⁷ Огієнко О. Реформування вищої освіти Німеччини у 90-х роках ХХ – початку ХХІ століття // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. 2012. Вип. 5. С. 252–259.

¹⁸ Олексів Г., Шийка О. Розвиток університетів Німеччини у другій половині ХХ століття // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. 2019. Вип. 87. С. 27–32.

¹⁹ Gornitzka E., Maassen P. Analyzing organizational change in higher education // Comparative Social Research. 2000. Issue 19. P. 83–99.

²⁰ Kwiek M. Globalization and higher education // Higher Education in Europe. 2001. Issue 26. P. 27–37.

²¹ Müller-Böling D. Die entfesselte Hochschule. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung, 2000. 256 s.

²² Галів М., Ільницький В. Вища освіта в Боснії і Герцеговині

Мета статті – представити результати аналізу правових, політичних, фінансових засад, результатів і недоліків реформування вищої освіти у ФРН впродовж 1960–1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Після Другої світової війни вища освіта в Західній Німеччині, окупованій США, Францією та Великою Британією, потребувала оновлення, передусім повернення університетської автономії, відновлення кадрового потенціалу, проведення денацифікації. Західні союзники загалом підтримували відновлення німецьких університетів. Після утворення Федеративної Республіки Німеччини у 1949 р., німецькі уряди значну увагу приділяли економічній відбудові, спираючись на міжнародну підтримку та місцеві ресурси і людський потенціал. Вища освіта не перебувала у сфері урядових пріоритетів у 1950-х рр. Щоправда, експерти з питань вищої освіти вже у 1957 р. рекомендували провести структурні та інституційні реформи німецьких університетів, які щодо своїх процедур прийняття рішень та адміністративної структури відзначалися неповнотою демократії й домінуванням професури в управлінських структурах, що створювало певну академічну автократію²³.

Ситуація змінилася у 1960-х рр. Провідні німецькі інтелектуали усе частіше вказували на значні проблеми у сфері освіти загалом та вищої освіти зокрема. У 1964 р. побачила світ серія статей педагога і філософа Георга Піхта, в яких він окреслив стан справ у німецькій освіті поняттям «освітня катастрофа». Учений вважав, що система освіти ФРН перебуває в занедбаному стані, оскільки лише 6–7 % випускників середніх шкіл були достатньо підготовленими для вступу до університетів (а це значно нижчий показник, ніж у сусідніх країнах), існував великий розвив в освіті дітей у містах і селах, між багатими і бідними сім'ями. Відтак він вказував на недостатній розвиток людського потенціалу в масштабах країни, попереджав про загрози для економіки, оскільки без достатньої кількості кваліфікованих працівників ФРН не зможе залишатися конкурентоспроможною у світовій економіці²⁴.

На думку Г. Піхта, щоб подолати відставання, потрібно масово збільшити кількість випускників, особливо на вищих рівнях освіти. Землі, які раніше відповідали

(кінець ХХ – початок ХХІ ст.): між реформами і традицією // Актуальні питання гуманітарних наук. 2025. Вип. 86. Том 1. С. 19–28; Галів М. Освітня політика в Хорватії (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): стратегія післявоєнної відбудови і європейського розвитку // Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія. 2024. Спецвипуск. С. 147–159.

²³ Göztepe-Çelebi E., Stallmann F., Zimmer A. Looking back: Higher Education Reform in Germany // German Policy Studies. 2002. Vol 2. No 3. P. 4.

²⁴ Picht G. Die deutsche Bildungskatastrophe: Analyse und Dokumentation. Walter-Verl, 1964. S. 16–42.

за це, не могли самостійно впоратися з необхідним плануванням та фінансуванням. Разом із федеральним урядом їм потрібно започаткувати «надзвичайну програму», щоб значно збільшити кількість випускників університетів у найкоротші терміни. З цією метою Г. Піхт запропонував створити Раду з питань освіти (аналогічну до Ради з питань науки), скасувати «тупикову систему різко розділених типів шкіл», відкрити університети для випускників, які не мають середньої школи, скоротити термін навчання у закладах вищої освіти, розділивши його на нижчий рівень професійної підготовки та науково орієнтований вищий рівень, а також адаптувати знання сучасних науковців до найновіших досягнень досліджень шляхом постійного професійного розвитку²⁵.

Висновки і пропозиції Г. Піхта викликали широку дискусію в суспільстві, яку підхопили ЗМІ, політики та громадські організації. Відтак питання освітньої реформи стало предметом національного обговорення, зростає увага федерального та земельних урядів до проблем. Уже того ж 1964 р. в Бундестазі розгорілися дебати щодо освітньої політики ФРН²⁶. Надходили відповідні сигнали і з-за кордону: ще у 1962 р. британські вчені наводили статистичні дані, які вказували на те, наскільки ФРН відставала від більшості країн Західної Європи щодо витрат на вищу освіту та рівня вступу до неї. Дефіцит кваліфікованих випускників шкіл та вчителів розглядався як загроза економічному майбутньому та добробуту Німеччини²⁷.

Зрештою з приходом до влади коаліційного уряду на чолі з Куртом Георгом Кісінгером (1966), а згодом соціал-демократичного уряду Віллі Брандта (1969) у ФРН було започатковано реформування вищої освіти. У 1969 р. внесено зміни до Основного закону ФРН, згідно з якими федеральний уряд отримував право впроваджувати рамкові законодавчі правила у сфері вищої освіти. Того ж року створено Федеральне міністерство освіти і досліджень. Саме у цей час започатковано новий тип закладів вищої освіти – університети прикладних наук (політехнічні виші) (Universitäten für Angewandte Wissenschaften / Fachhochschulen). Формальне рішення про створення цих закладів освіти ухвалили 31 жовтня 1968 р. в «Угоді між федеральними землями ФРН про об'єднання в системі Fachhochschule». Перші університети прикладних наук відкрилися у серпні 1969 р. (у містах Фленсбург, Любек і Кіль) після підписання відповідних угод федеральних земель. Університети прикладних наук відрізнялися від класичних

німецьких університетів кількома аспектами. По-перше, практичною орієнтацією освіти. Зазначені заклади готували фахівців-практиків, особливо у сфері інженерії, економіки, менеджменту, адміністрування, дизайну. Їхні освітні програми передбачали тривалі практичні семестри або стажування, а навчання акцентувалося на професійних навичках у реальних виробничих і професійних контекстах. По-друге, меншою увагою до теоретичної і дослідницької роботи. Університети прикладних наук не мали сильного фундаментального науково-дослідного напрямку, а зосереджувалися на формуванні у студентів прикладних компетентностей. Зазначені заклади освіти не мали права присуджувати наукові ступені. По-третє, викладацький склад університетів прикладних наук формувався із фахівців-практиків. Професори у таких фахових вищих школах традиційно повинні були мати значний досвід професійної практики, а не лише академічну кар'єру, що відрізняло їх від класичних університетських професорів. По-четверте, навчання в університетах прикладних наук часто було коротшим за тривалість та мало чіткіший зв'язок із потребами ринку праці²⁸.

Важливе значення мали законодавчі зміни. 1 вересня 1969 р. Бундестаг ухвалив закон про «Розширення та нове будівництво наукових університетів» (Hochschulbauförderungsgesetz)²⁹. Уряд усвідомив, що задля збільшення числа студентів потрібно створити відповідну матеріальну базу: модернізувати діючі та збудувати нові заклади вищої освіти. На той час університетська інфраструктура ФРН переживала низку проблем, пов'язаних з нестачею аудиторного фонду (це призводило до переповнення аудиторій студентами), застарілістю будівель, нестачею лабораторій і наукового обладнання. Спостерігалася й нерівність у забезпеченні університетами різних німецьких земель, оскільки більшість з них знаходилися в південних і західних землях (Баварія, Вестфалія). Крім того, на політиків тиснули й інші чинники: студентський рух 1967–1969 рр., відстоювання соціал-демократами ідеї про освіту як елемент досягнення соціальної рівності, прагнення німецької бюрократії координувати розвиток освіти й розпоряджатися відповідним фінансуванням.

Закон про сприяння будівництву університетів закріпив спільну відповідальність федеративного уряду та урядів земель у сфері університетського будівництва. По-суті, фінансування реконструкції та будівництва

²⁵ Ibid. S. 65–85.

²⁶ Ibid. S. 102–181.

²⁷ Göztepe-Çelebi E., Stallmann F., Zimmer A. Looking back: Higher Education Reform in Germany // German Policy Studies. 2002. Vol 2. No 3. P. 4.

²⁸ History of the the universities of applied sciences. 2025. URL: <https://www.hochschulkompass.de/en/higher-education-institutions/history/history-of-the-universities-of-applied-sciences>

²⁹ Gesetz über die Gemeinschaftsaufgabe «Ausbau und Neubau von Hochschulen» (Hochschulbauförderungsgesetz) // Bundesgesetzblatt. 1969. Teil I. S. 1556–1559.

університетів відтепер мало здійснюватися на паритетних засадах. Кошти повинні були спрямовуватися на навчальні корпуси, науково-дослідні об'єкти, бібліотеки, медичні факультети та університетські клініки³⁰. Закон не втручався у зміст освіти, а зосереджувався на матеріальній базі.

Значення цього закону важко переоцінити. На його основі у 1970–1980-х рр. було проведено масштабну модернізацію інфраструктури вищої освіти у ФРН: засновано десятки нових університетів і кампусів (наприклад, в містах Бремен, Хаген, Кассель, Пасау, Трієр, Ульм та ін.), розширено існуючі класичні університети, створено сучасні лабораторії та бібліотеки. Відтак було розширено доступ до вищої освіти для німецької молоді, оскільки заклади вищої освіти отримали змогу прийняти значно більше студентів. Важливо, що зменшилися регіональні диспропорції між землями щодо кількості і спроможності університетів. Звісно, були й певні негативні сторони, зокрема повільне ухвалення рішень, складність процедур погодження реконструкції і будівництва між федеративним центром і регіонами, орієнтація на кількість, а не якість.

Відомо, що у 1970–1994 рр. федеральний уряд і земельні уряди спільно інвестували приблизно 66,2 млрд німецьких марок у будівництво та розширення університетів і кампусів. Федеральна частка склала 29,9 млрд марок, а кошти земель – 36,3 млрд³¹. Лише на споруди (тобто без урахування обладнання) у 1970–1985 рр. було витрачено 37,7 млрд марок³². Відомо, що до середини 1980-х рр. у ФРН було відкрито 38 нових університетів поряд з 27 уже діючими³³. Для більшості з новозаснованих вишів було збудовано нові приміщення в модерному стилі. Найбільша будівельна активність відбувалася у Північному Рейні-Вестфалії, де було збудовано 14 нових університетів вартістю майже 11 млрд марок. Їхні академічні приміщення разом склали 1,5 млн квадратних метрів. Корисна площа будівель німецьких університетів збільшилася у сім разів за 30 років (близько 1960 – 1989), заклавши матеріальну основу для десятикратного збільшення кількості студентів³⁴.

За ініціативи соціал-демократів 26 серпня 1971 р. було прийнято федеральний закон про сприяння освіті (Bundesausbildungsförderungsgesetz)³⁵. Згідно з ним,

студенти університетів, вищих і професійних середніх шкіл отримували право на гранти, за умови, що власних доходів і доходів батьків було недостатньо для оплати навчання. По-суті, гранти надавалися у формі безповоротної стипендії, а розмір гранту встановлювався після ретельної перевірки державними органами доходів батьків, врахування місця проживання і сімейного стану студента³⁶. Максимальна сума гранту могла становити 420 марок на місяць. Вже у 1972 р. 44,6 % західнонімецьких студентів отримували гранти на здобуття освіти. Але у 1974 р. через фінансові труднощі уряд запровадив обов'язковий елемент позики у структурі гранту, яка зросла від 70 до 150 марок. Попри широкі студентські протести, частина гранту таким чином перетворилася на борг, котрий слід було повернути державі після закінчення навчання. Ця обставина дещо знизила кількість студентів-грантоотримувачів. У 1981 р. близько 33 % студентів отримували гранти на навчання³⁷. Загалом грантова система забезпечувала мінімальний прожиток для студентів й сприяла зростанню кількості здобувачів вищої освіти із робітничих та малозабезпечених сімей.

У 1976 р. було прийнято рамковий федеральний закон про вищу освіту (Hochschulrahmengesetz)³⁸. До цього часу вищу освіту у ФРН регулювали земельні закони, що призводило до значних відмінностей у стандартах, вступних процедурах, підходах до оцінювання тощо. Зрештою існували не лише юридичні, але й певні соціальні та політичні передумови впровадження федерального рамкового закону, оскільки у часі правління соціал-демократичних урядів В. Брандта та Г. Шмідта особлива увага присвячувалася розширенню доступу до вищої освіти для дітей із робітничих і селянських сімей, акцентувалася потреба ефективно використати людський капітал для подальшого економічного і науково-технічного піднесення країни.

Закон про вищу освіту 1976 р. визначав структуру університетів, їх завдання, управління, засвідчував автономію університетів, але вказував на потребу співпраці з відповідними державними органами. Наголошувалося, що університети, відповідно до своєї місії, служать розвитку наук і мистецтв через дослідження, викладання, навчання та безперервну освіту. Вони готують студентів до професійної діяльності, яка вимагає застосування наукових знань і методів або здатності до художньої

³⁰ Ibid.

³¹ Führ C. The German Education System since 1945: Outlines and Problems. Bonn, 1997, P. 45.

³² Hnilica S. Experiments with Megastructures and Building Systems: University Building in the Federal Republic of Germany in the 1960s and 1970s // Architectural Histories. 2022. Issue 10(1). Nr. 1, P. 6.

³³ Ibid. S. 2.

³⁴ Ibid. S. 6.

³⁵ Bundesgesetz über individuelle Förderung der Ausbildung

(Bundesausbildungsförderungsgesetz – BAföG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/baf_g/BAf%C3%B6G.pdf

³⁶ Ibid.

³⁷ BAföG. 2025. URL: <https://grokipedia.com/page/BAf%C3%B6G#bafög>; Geschichte und Statistik zum BAföG. 2025. URL: <https://www.studierendenwerke.de/themen/studienfinanzierung/bafog/geschichte-und-statistik>

³⁸ Hochschulrahmengesetz. Vom 26. Januar 1976 // Bundesgesetzblatt. 1976. Teil I. Nr. 10. S. 185–206.

творчості. Вказувалася на завдання університетів сприяти розвитку молодих науковців та митців, подальшому навчанню своїх співробітників, соціальному розвитку студентів (при цьому слід було враховувати особливі потреби студентів з дітьми, студентів з інвалідністю). Університети повинні були брати участь у міжнародній, зокрема європейській, співпраці у сфері вищої освіти та обміні між німецькими та іноземними закладами вищої освіти, а також враховувати особливі потреби іноземних студентів. У законі вказувалася необхідність співпрацювати з іншими державними та фінансованими державою науково-дослідними й освітніми установами³⁹.

Усі різнотипні німецькі заклади вищої освіти об'єднувалися в єдину систему вищої освіти ФРН. Існуючі університети могли розширюватися або об'єднуватися з метою утворення так званих комплексних (загальноосвітніх) університетів. Якщо ж вони прагнули зберегти свою юридичну окремішність, то об'єднувалися лише через створення спільних органів, перетворюючись у кооперативні комплексні університети. При формуванні комплексного університету необхідно було подбати про те, щоб він, відповідно до своєї структури, географічного розташування його підрозділів, міг ефективно виконувати свої завдання та реалізувати необхідний спектр освітніх програм⁴⁰. Безумовно запровадження єдиної системи вищої освіти було позитивним явищем, оскільки усунуло хаос між структурними співвідношеннями різних закладів вищої освіти у землях ФРН.

Закон визначав такі нагальні потреби: 1) впровадження низки послідовних та взаємопов'язаних курсів й надання відповідних ступенів освіти; 2) перерахування кредитів за виконані курсові роботи і складені іспити при переведенні студента між курсами чи спеціальностями; 3) поєднання теоретичного навчання з практикою; 4) розроблення і впровадження міждисциплінарних і міжінституційних дослідницьких та освітніх програм, а також запровадження координації у сфері досліджень та викладання в співпраці з іншими дослідницькими та освітніми установами й організаціями, що займаються розвитком досліджень; 5) предметно-специфічного та міждисциплінарного просування дидактики вищої освіти; 6) утворення ефективних служб академічного консультування; 7) надання можливостей для досліджень професорам у тих закладах вищої освіти, де такі можливості відсутні або є недостатніми для виконання їхніх професійних обов'язків; 8) узгоджене планування сектору вищої освіти в цілому та збалансований розподіл закладів вищої освіти на регіональному та національному рівнях⁴¹.

Водночас закон 1976 р. встановлював правила прийому на навчання, членства в університеті, а також орга-

нізацію та управління університетом. Він визначав права і обов'язки професорів, студентів, наукових та інших працівників, принципи участі студентів в управлінні закладом вищої освіти. Так, у цьому нормативно-правовому акті конкретизувалося, що студенти мають право представництва в колегіальних органах університету: сенаті, факультетських (відділових) радах, комісіях. Водночас наголошувалося, що провідна відповідальність за академічні питання належить професорам, що дещо обмежувало обсяг впливу студентів, особливо у питаннях освітніх програм і положень. У законі закріплювалося право студентів на створення органів студентського самоврядування, самостійне розв'язання питань щодо захисту студентських інтересів, соціальних і культурних справ, управлінського представництва в межах університету⁴².

Звісно, федеральний уряд у співпраці з урядами земель відстежував результати реалізації закону про вищу освіту. У січні 1984 р. Комісія, призначена Федеральним міністром освіти і науки для вивчення результативності закону про рамки вищої освіти, представила звіт, який підштовхнув законодавців до внесення змін до головного нормативно-правового документа з питань вищої освіти. Зміни було внесено окремим законом у березні 1985 р.⁴³ Передусім розширено самостійність університетів у процедурі відбору студентів. Поруч із централізованим відбором абітурієнтів для певних спеціальностей були запроваджені або розширені місцеві відбіркові співбесіди в університетах як можливий елемент процедури прийому студентів. Це дало закладам вищої освіти більше впливу на власні вступні процедури. Водночас зміни до закону 1985 р. посилили роль професорів і внутрішніх органів закладів вищої освіти. Закон відкрив можливість вибору між двома моделями управління університетом – ректорською та президентською, – що давало змогу університетам гнучкіше формувати свою управлінську структуру. Закон вивів деякі положення про освітні програми і навчальні плани зі списку вимог щодо затвердження урядом, тобто послабив необхідність обов'язкового державного погодження низки внутрішніх статутних положень університетів (передусім тих, що стосувалися освітніх програм і навчальних планів). Тож заклади вищої освіти здобули більшу автономію щодо створення та затвердження власних правил навчання і внутрішніх порядків. Законодавчі зміни 1985 р. зміцнили правовий статус професорів щодо управління зовнішніми коштами (коштами третіх сторін) на наукові проекти, надавши їм більшу свободу і відповідальність у розпорядженні

³⁹ Ibid. S. 187.

⁴⁰ Ibid. S. 188.

⁴¹ Ibid. S. 188.

⁴² Ibid. S. 196.

⁴³ Zweites Gesetz zur Änderung des Hochschulrahmengesetzes // Bundesgesetzblatt. 1985. Teil I. Nr 18. S. 605–607.

таких ресурсів⁴⁴, що мало сприяти посиленню дослідницької активності в університетах.

Слід відзначити, що рамковий закон про вищу освіту 1976 р. був орієнтиром для прийняття нових або зміни діючих земельних законів, які конкретизували певні питання. Так у 1978 р. було внесено зміни до закону Баварії про вищу освіту від 1973 р.⁴⁵ Зміни стосувалися організації університетського життя у відповідності до рамкового закону, правового статусу університетів, участі студентів в адміністративному житті закладів вищої освіти, структурних питань щодо академічних органів та управління. У баварському законі 1973 р. зазначалося, що університети мають подвійну правову природу – вони є публічними корпораціями та одночасно державними установами. Університети керують своїми справами як корпорації (корпоративні справи), а держава обмежується правовим наглядом у цьому відношенні. У корпоративних та державних справах університет діє через свої виборні органи та адміністрацію, очолювану канцлером (принцип єдиного управління). На ключове питання про університетську структуру, а саме про паритет в управлінні, баварський законодавчий орган відповів, враховуючи судову практику Федерального конституційного суду, передбачивши, що корпорація професорів має більшість місць в усіх університетських органах. Професори, які відзначаються своїми академічними досягненнями, знаннями та досвідом, несуть вирішальну відповідальність за майбутнє університету. В асамблеї та сенаті університету, до складу якого також входять президент, віце-президенти та канцлер, різні групи (професори, доценти, штатні викладачі, наукові та мистецькі працівники, студенти та неакадемічний персонал) мають бути представлені у співвідношенні 6:1:1:2:1. Завдання асамблеї, по-суті, обмежувалися прийняттям рішень щодо статуту університету та обранням президента, віце-президента та членів президентської ради. У новій організаційній структурі університетів традиційна структура факультету («факультет штатних професорів») замінювалася кафедрою як основною організаційною одиницею університетів. Під її відповідальність могли утворюватися академічні установи та операційні підрозділи. Водночас утворювалася кафедральна рада – виборний орган, де також, крім професорів, доцентів, були представлені студенти. У раді кафедри кількість представників професорів збільшувалася до семи. Згідно із законом, університетом керував президент або президентська рада. Тож відтепер ректора, який очолював університет на добровільних засадах поряд зі своїми

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Bayerisches Hochschulgesetz (BayHSchG) // Bayerisches Gesetz- und Verordnungsblatt. 1973. Nr. 26. S. 679–707.

професорськими обов'язками, змінював президент або голова президентської ради, який зазвичай був штатним працівником⁴⁶.

Баварський закон про вищу освіту 1973 р. встановлював та розширював права студентів на участь в житті університету. Студенти оголошувалися членами університету, отримували право брати участь через своїх представників у керівних органах університету та інших комісіях. Усі обрані студентські представники у відомчих радах та сенаті входили до так званої Студентської конвенції, яка обирала зі свого складу Раду речників (до чотирьох осіб). Фінансування завдань Студентської конвенції та Ради речників забезпечувалося з державного бюджету⁴⁷. Значна увага в баварському законі про вищу освіту надавалася врегулюванню питань освітніх програм та іспитів. Освітні програми повинні бути розроблені таким чином, щоб мета освіти могла бути досягнута протягом стандартного періоду навчання. Було заборонено будувати оцінку за іспит лише на основі оцінювання курсової роботи. Законодавчо закріплювалися зобов'язання університетів підтримувати студентів шляхом постійного академічного консультування⁴⁸.

У 1978 р. баварські законодавці внесли незначні зміни до земельного закону про вищу освіту, приводячи його у відповідність до рамкового федерального закону 1976 р. Загалом була здійснена адаптація до рамкових положень щодо: реорганізації вищої освіти (§ 4 рамкового закону), комісій з реформи навчання (§ 9), права голосу з питань, що стосуються академічних справ (§ 38), досліджень, що фінансуються третіми сторонами (§ 25) та дотримання стандартного періоду навчання (§ 16, абзац 3)⁴⁹. Наступні зміни були пов'язані з внесенням змін до рамкового закону про вищу освіту у 1985 р. Через три роки адаптація баварського закону до федеральних норм стосувалася питань щодо досліджень, які фінансуються третіми сторонами, розширення прав участі професорів в управлінні, сприяння рівним можливостям для жінок, заміни вимоги щодо затвердження урядом академічних положень університету вимогою про повідомлення, запровадження можливості вибору між ректорською та президентською системами управління⁵⁰.

Серед найбільш помітних зрушень у сфері вищої освіти ФРН внаслідок законодавчих змін, збільшення кількості університетів, розширення освітніх програм, виділення значного фінансування відзначимо такі.

⁴⁶ Störle J. Die Entwicklung des Hochschulrechts in Bayern. 25 Jahre Bayerisches Hochschulgesetz // Journal of Higher Education Research. 2000. Issue 1–2. P. 49–50.

⁴⁷ Ibid. S. 50.

⁴⁸ Ibid. S. 50–51.

⁴⁹ Ibid. S. 51.

⁵⁰ Ibid. S. 52

По-перше, зростання кількості студентів у ФРН. У 1960 р. у 131 університеті та інших вищих освітніх установах (зокрема, у мистецьких коледжах) здобували освіту майже 247 тис. студентів, а через п'ять років – понад 308 тис. Лише між 1970 і 1975 рр. кількість студентів у таких закладах зросла удвічі: від 422 тис. до 836 тис. Уже на 1980 р. у ФРН налічувалося понад 1,2 млн., а у 1989 р. – понад 1,5 млн. студентів⁵¹, котрі здобували освіту як в загальноосвітніх університетах, так і в університетах прикладних наук, коледжах різного спрямування.

Потрібно відзначити, що кількість дипломованих фахівців-випускників у загальноосвітніх університетах та інших вищих освітніх установах (зокрема, у мистецьких коледжах) не була високою. Так, у 1960 р. 16 458 осіб склали дипломні чи інші відповідні іспити (6,6 % від загальної кількості студентів), у 1975 р. – 33 669 (відповідно, 4,8 %), у 1990 р. – 81 524 (відповідно, 6,7 %). Звісно, за 30 років бачимо зростання випускників у понад п'ять разів за абсолютним, але не відносним показником. Кількість студентів, які склали сертифікований учительський іспит спочатку зростала, потім знизилася: у 1960 р. чисельність таких випускників становила 11 143 особи, у 1975 р. – 40 349 осіб, у 1990 р. – 10 231 особи⁵². Натомість в університетах прикладних наук та коледжах публічного адміністрування спостерігався дещо більший відсоток дипломованих випускників порівняно з кількістю студентів. На 1975 р. у 97 таких освітніх інституціях навчалося 144 713 студентів, а дипломні чи відповідні іспити склали 31 865 осіб (23,4 %). У 1990 р. там здобували освіту 370 988 студентів, а випускні іспити склали 55 852 осіб (15 %)⁵³.

По-друге, переважна більшість випускників університетів і коледжів різного рівня і спрямованості влилася на ринок праці. Західна Німеччина у досліджуваний період мала низький рівень безробіття серед випускників закладів вищої освіти завдяки високому попиту на кваліфікованих працівників у промисловості, освіті та адміністрації. Зважаючи на це, вища освіта загалом вважалася вдалою інвестицією. Навіть попри різке розширення системи вищої освіти у 1960–1980-х рр., а отже збільшення кількості дипломованих випускників, вони загалом знаходили роботу у своїх професійних галузях або на рівні, що відповідав їхній освіті на перших етапах кар'єри⁵⁴.

⁵¹ Development of Higher Education in East and West Germany (1960–1990). URL: https://germanhistorydocs.org/en/two-germanies-1961-1989/development-of-higher-education-in-east-and-west-germany-1960-1990.pdf?utm_source=chatgpt.com

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Klein M. The association between graduates' field of study and occupational attainment in West Germany, 1980–2008 // Journal for Labour Market Research. 2016. Issue 49. P. 53–55.

По-третє, збільшення числа університетських лабораторій і наукових досліджень. Університети ФРН у 1960–1980-х рр. активно збільшували науково-дослідницьку діяльність, отримуючи на це кошти з федерального і змельних бюджетів, а також від третіх сторін – приватних компаній, національних і міжнародних фондів. Однак, слід відзначити, що університетська наука у Західній Німеччині все ж поступалася за масштабами і результативністю незалежним науково-дослідницьким інститутам⁵⁵.

По-четверте, зростання кількості молодих учених. Відомо, що на 1960 р. у західнонімецьких університетах іспити (захисти дисертацій) на здобуття ступеня доктора філософії (PhD) склали 5874 особи. У 1970 р. їх кількість уже складала 10 515 осіб, у 1980 р. – 12 222 особи, у 1990 р. – 18 494 особи⁵⁶. Більшість молодих вчених поступово приходили на зміну старій генерації професорів і доцентів, наукових працівників.

Звісно, реформи у сфері вищої освіти ФРН не завжди мали позитивні результати, тож зазнавали критики експертами та дослідниками. Так, Ече Гьозтепе-Челебі, Фрея Стальманн, Аннет Циммер, в основному спираючись на дослідження Георга Тарнера (2001), вказали на різке зростання бюрократії та залежності університетів від держави і політичних сил. «Нова структура влади призвела до ситуації, в якій державна бюрократія, відповідно урядові відомства з науки та освіти німецьких земель, стали дуже важливими політичними гравцями, тим самим позбавивши університети значною мірою їхньої колишньої автономії»⁵⁷, – зазначили дослідниці. На їхню думку, ідея комплексних університетів теж не виправдала себе. Замість демократизації процесів прийняття рішень шляхом перенесення влади від викладацького складу професорів до корпоративного представництва членів університету, включаючи студентів, молодих дослідників та викладачів, а також допоміжного персоналу, спостерігалися негативні тенденції. Дисонанс між викладачами, економічна та політична різноманітність зростаючої кількості нових студентів призвели до різкої політизації фракцій всередині університету, що зробило консенсусні рішення важкими для досягнення. В таких умовах важко було забезпечити довгостроковий стратегічний розвиток та планування роботи закладу вищої освіти⁵⁸.

⁵⁵ Dusdal J., Powell J. J. W., Baker D. P., Fu Y. Ch., Shamekhi Y., Stock M. University vs. Research Institute? The Dual Pillars of German Science Production, 1950–2010 // Minerva. 2020. Issue 58. P. 319–342.

⁵⁶ Development of Higher Education in East and West Germany (1960–1990). URL: https://germanhistorydocs.org/en/two-germanies-1961-1989/development-of-higher-education-in-east-and-west-germany-1960-1990.pdf?utm_source=chatgpt.com

⁵⁷ Göztepe-Çelebi E., Stallmann F., Zimmer A. Looking back: Higher Education Reform in Germany // German Policy Studies. 2002. Vol 2. No 3. P. 5.

⁵⁸ Ibid. S. 5–6.

Крім того, починаючи з кінця 1970-х рр. поступово зменшувалися асигнування на вищу освіту. Хоча необхідність ширшого доступу до вищої освіти все ще була широко визнаною, федеральні та земельні бюджети на вищу освіту не відповідали зростанню кількості студентів. Натомість планування політики на федеральному рівні прогнозувало зменшення кількості студентів у найближчі роки, базуючись виключно на рівні народжуваності і не передбачаючи ширшого зацікавлення молоді у вищій освіті⁵⁹. Невідповідність між зростанням кількості студентів та скороченням бюджетів на вищу освіту призвела до хронічного недофінансування німецьких університетів⁶⁰. Звісно, на це вплинула й економічна рецесія 1981–1983 рр. Нова консервативно-ліберальна коаліція, яка прийшла до влади у 1983 р., поступово переглянула та частково нівелювала результати попередніх реформ. Так, програма грантів для студентів, яка діяла з 1971 р., була змінена на програму позик. Започатковані у 1969 р. довгострокові освітні плани не були продовжені⁶¹. У 1988 р. Рада з питань науки (Wissenschaftsrat) повідомила, що, хоча кількість студентів постійно зростала, витрати на вищу освіту фактично зменшилися на 2,4 % з 1975 р.⁶². Внаслідок скорочення бюджету квота студентів, які отримували позики, знизилася з 27 % у 1982 р. до 23 % у 1988 р., і водночас відсоток дітей з робітничого прошарку серед студентів зменшився з 23 % у 1982 р. до менш ніж 7 % у 1986 р.⁶³.

⁵⁹ Katzenstein P. Y. Policy and politics in West Germany. The Growth of a semisovereign State. Philadelphia, 1987. P. 307.

⁶⁰ Göztepe-Çelebi E., Stallmann F., Zimmer A. Looking back: Higher Education Reform in Germany // German Policy Studies. 2002. Vol. 2. No 3. P. 7.

⁶¹ Turner G. Hochschule zwischen Vorstellung und Wirklichkeit. Zur Geschichte der Hochschulreform im letzten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin: Duncker & Humblot, 2001. S. 26.

⁶² Ibid. S. 27.

⁶³ Ibid. S. 148.

Висновки. Отже, з огляду на потреби економічного розвитку, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, соціально орієнтовану політику німецької уряди у 1960–1980-х рр. реалізовували реформування вищої освіти ФРН. Необхідність реформ обґрунтовували й провідні німецькі інтелектуали, зокрема Георг Піхт, закликаючи подолати «освітню катастрофу». У 1969 р. було внесено зміни до Основного закону ФРН, які дали право федеральній владі впроваджувати рамкові законодавчі правила у сфері вищої освіти. Того ж року створено Федеральне міністерство освіти і досліджень. Саме у цей час започатковано новий тип закладів вищої освіти – університети прикладних наук. Ключовими у реформуванні вищої освіти ФРН стали три нормативно-правові акти: 1) закон про «Розширення та нове будівництво наукових університетів» (1969), який передбачав державне (федеральне і земельне) фінансування будівництва нових та модернізації діючих університетів; 2) закон про сприяння освіті (1971), що встановлював систему грантів для здобуття вищої освіти студентам із незаможних родин; 3) рамковий закон про вищу освіту (1976), який визначав структуру університетів, їх завдання і обов'язки, управління, фінансування тощо. Результатами реформ стало: а) розширення мережі закладів вищої освіти: до середини 1980-х рр. у ФРН було відкрито 38 нових університетів поряд з 27 діючими; б) зростання кількості студентів у ФРН; в) залучення більшості випускників університетів і коледжів на ринок праці, що сприяло економічному піднесенню; г) зростання числа університетських лабораторій і наукових досліджень; г) збільшення кількості молодих учених, викладацького складу. Серед недоліків реформування були: надмірна бюрократизація вищої освіти; значний вплив держави на університети, а отже певне обмеження їхньої автономії; політизація внутрішньоуніверситетського життя; скорочення фінансування університетів та соціальної підтримки студентів у 1980-х рр.

References

- Anweiler O., Fuchs H.-J., Dorner M., Petermann E. Bildungspolitik in Deutschland 1945–1990. Ein historisch-vergleichender Quellenband. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1992. 574 s.
- BAföG. 2025. URL: <https://gropedia.com/page/BAf%C3%B6G#bafög>
- Baldi G. Ideas, Institutions, and the Politics of Schools in Postwar Britain and Germany. Springer International Publishing, 2022. 372 p.
- Bayerisches Hochschulgesetz (BayHSchG). *Bayerisches Gesetz- und Verordnungsblatt*. 1973. Nr. 26. S. 679–707.
- Buck-Bechler G. Hochschule zwischen fremdgesteuertem Veränderungsdruck und selbstgesteuerten Entwicklungstendenzen. Anmerkungen zu einem unerledigten Thema. *Beiträge zur Hochschulforschung*, 2000. Nr. 1/2. P. 31–45.
- Bundesgesetz über individuelle Förderung der Ausbildung (Bundesausbildungsförderungsgesetz – BAföG). 2025. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/baf_g/BAf%C3%B6G.pdf
- Development of Higher Education in East and West Germany (1960–1990). 2025. URL: <https://germanhistorydocs.org/en/two-germanies-1961-1989/development-of-higher-education-in-east-and-west-germany-1960-1990.pdf>
- Dusdal J., Powell J. J. W., Baker D. P., Fu Y. Ch., Shamekhi Y., Stock M. University vs. Research Institute? The Dual Pillars of German Science Production, 1950–2010. *Minerva*. 2020. Issue 58. P. 319–342. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11024-019-09393-2>
- Führ C. The German Education System since 1945: Outlines and Problems. Bonn, 1997. 335 p.

Führ C. The German university: basically healthy or rotten? Reflections on an overdue reorientation of German higher education policy. In D. Phillips (Ed). *Education in Germany. Tradition and Reform in Historical Context*. London and New York: Routledge, 1995. P. 80–91.

Geschichte und Statistik zum BAFöG. 2025. URL: <https://www.studierendenwerke.de/themen/studienfinanzierung/bafoeg/geschichte-und-statistik>

Gesetz über die Gemeinschaftsaufgabe «Ausbau und Neubau von Hochschulen» (Hochschulbauförderungsgesetz). *Bundesgesetzblatt*. 1969. Teil I. S. 1556–1559. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBL&jumpTo=bgbl169s1556.pdf#/switch/tocPane?_ts=1767565269913

Gornitzka E., Maassen P. Analyzing organizational change in higher education. *Comparative Social Research*. 2000. Issue 19. P. 83–99.

Göztepe-Çelebi E., Stallmann F., Zimmer A. Looking back: Higher Education Reform in Germany. *German Policy Studies*. 2002. Vol 2. No 3. P. 1–22. URL: <https://spaef.org/article/856/Introduction>

Haliv M. Osvitnia polityka v Khorvatii (kinets XX – pochatok XXI st.): stratehiia pisliavoiennoi vidbudovy i yevropeiskoho rozvytku. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya Istoriia*. 2024. Spetsvypusk. S. 147–159.

Haliv M., Ilnytskyi V. Vyshcha osvita v Bosnii i Hertsehovyni (kinets XX – pochatok XXI st.): mizh reformamy i tradytsiiei. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. 2025. Vyp. 86. Tom 1. S. 19–28. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/86-1-3>

History of the the universities of applied sciences. 2025. URL: <https://www.hochschulkompass.de/en/higher-education-institutions/history/history-of-the-universities-of-applied-sciences>

Hnilica S. Experiments with Megastuctures and Building Systems. University Building in the Federal Republic of Germany in the 1960s and 1970s. *Architectural Histories*. 2022. Issue 10(1). P. 1–34. DOI: <https://doi.org/10.16995/ah.8309>

Hochschulrahmengesetz. Vom 26. Januar 1976. *Bundesgesetzblatt*. 1976. Teil I. Nr. 10. S. 185–206. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27I_1976_10_inhaltsverz%27%5D#/text/bgbl176s0185.pdf?_ts=1767701670311

Jarusch K. H. (1997). The Humboldt syndrome: West German universities, 1945–1989. In M. G. Ash (Ed.). *German Universities Past and Future: Crisis or Renewal?* New York: Berghahn Books, 1997. P. 33–49.

Katzenstein P. Y. *Policy and politics in West Germany. The Growth of a semisovereign State*. Philadelphia, 1987. 434 p.

Kehm B. M. Higher Education in Germany. Developments Problems, Future Perspectives. Bucarest: CEPES, 1999. 145 s.

Klein M. The association between graduates' field of study and occupational attainment in West Germany, 1980–2008. *Journal for Labour Market Research*. 2016. Issue 49. P. 43–58. DOI: 10.1007/s12651-016-0201-5

Kwiek M. Globalization and higher education. // *Higher Education in Europe*. 2001. Issue 26. P. 27–37.

Mause K. Transformations of the Educating Leviathan: The Restructuring of German Higher Education in the Noghties (October 1, 2011). *Austausch – German Studies Online Journal*. 2011. Vol. 1. No. 2. P. 13–35.

Müller-Böling D. *Die entfesselte Hochschule*. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung, 2000. 256 s.

Mushaben J. M. Reform in three phases: judicial action and the German Federal Framework Law for Higher Education of 1976. *Higher Education*. 1984. Nr 13. P. 423–438.

Oehler C. Hochschulentwicklung in der Bundesrepublik Deutschland seit 1945. Frankfurt am Main and New York, Campus, 1989. 273 s.

Ohiienko O. Reformuvannia vyshchoi osvity Nimechchyny u 90-kh rokakh XX – pochatku XXI stolittia. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy*. 2012. Vyp. 5. S. 252–259.

Oleksiv H., Shyika O. Rozvytok universytetiv Nimechchyny u druhii polovyni XX stolittia. *Pedahohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats*. 2019. Vyp. 87. S. 27–32.

Picht G. Die deutsche Bildungskatastrophe: Analyse und Dokumentation. Walter-Verl, 1964. 247 s.

Pritchard R. Trends in the Restructuring of German Universities. *Comparative Education Review*. 2006. Issue 50 (1). P. 90–112. DOI: 10.1086/498330

Puaca B. M. Learning Democracy: Education Reform in West Germany, 1945–1965. New York: Berghahn Books, 2009. 236 p.

Schomburg H. Higher Education and Graduate Employment in Germany. *European Journal of Education*. 2000. Issue 35(2). P. 189–200.

Störle J. Die Entwicklung des Hochschulrechts in Bayern. 25 Jahre Bayerisches Hochschulgesetz. *Journal of Higher Education Research*. 2000. Issue 1–2. P. 47–62.

Turner G. Hochschule zwischen Vorstellung und Wirklichkeit. Zur Geschichte der Hochschulreform im letzten Drittel des 20. Jahrhunderts. Berlin: Duncker & Humblot, 2001. 294 s.

Welsh H. A. Higher Education Reform in Germany. Advocacy and Discourse. *German Politics and Society*. 2009. Issue 90. Vol. 27. No. 1. P. 1–23. DOI: 10.3167/gps.2009.270101

Zweites Gesetz zur Änderung des Hochschulrahmengesetzes. *Bundesgesetzblatt*. 1985. Teil I. Nr 18. S. 605–607.